

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. — *Institutio vera de praecipuis fidei articulis*, Debrecen 1571. — A genfi egyetemi és közkönyvtárral (Bibliothèque publique et universitaire) közös épületben van elhelyezve a Reformációtörténeti Múzeum és Kálvin-Könyvtár Társaságának (Société du Musée historique de la Réformation et de Bibliothèque Calvinienne) gyűjteménye. Ennek egyik kolligátumában húzódik meg — az idői sorrendnek megfelelően a második helyen — a „magyar KÁLVINNAK” nevezett MÉLIUSZ Péter eddig teljességgel ismeretlen latinnyelvű műve: *Igaz tanítás a hit fő cikkeiről*, KOMLÓS András debreceni nyomtatványa 1571-ből. Hogyan került ide? Miért nem tudtuk eddig róla? Mi van benne? Mi a jelentősége?

A könyv útjáról a címlapján olvasható szerzői dedikáció ad felvilágosítást. MÉLIUSZ ugyanis ezt a példányt KÁLVIN utódjának, a hazai reformáció történetében több szempontból nevezetes BÉZA Tódornak ajánlotta, akivel évek óta levelezésben állt s akitől korábban azt is remélte, hogy az itthoni nyomtatási nehézségek miatt őhozzá eljuttatott három latinnyelvű művét ott Genfben kiadhatja. Mint ahogyan e három — sajnos — nyomdafestéket sohasem látott s azóta is eltűnt (vagy talán még valahol Lengyelországban lappangó?) kéziratot, úgy bizonyára ezt a Debrecenben kinyomtatott művét is, külföldön tanuló diákok — valószínűleg a forrásértékű levelezésük révén emlékezetes PAKSI Mihály vagy THURI Mátyás — közvetítésével juttatta el Bézához. BÉZA ugyan teljes egészében aligha olvasta ezt a példányt: néhány lapját nekünk kellett felvágunk, hogy mikrofilmet készíthetessünk róla. Igen rosszkor érkezett az oda: a legdühöngőbb pestis idején, amelyről SKARICZA Máté is megemlékezik SZEGEDI KIS Istvánról írt életrajzában, sőt BÉZA is (aki akkor családja több tagját elvesztette) SZEGEDINEK óáltala Genfben kiadott egyik műve előszavában. Azután pedig bekövetkezett a „Szent Bertalan éjszakája” s a francia protestánsok szörnyű üldöztetése, amely miatt — mint maga BÉZA írja ugyanabban az előszóban — még fél év multával is alig-alig tudott magához térni. A kis magyarországi nyomtatvány így alámerült a BÉZA könyveinek és papírjainak tengerében. S bár ő könyvei és levelezése egy részét még élete végefelé eladta, szerencsére ez a MÉLIUSZ-mű, sok más nyomtatvánnyal és kézirattal együtt, a BÉZA hagyatékát öröklő egyik unokája révén, aki a provençe-i származású, de már az 1570-es évek vége óta Genfben megtelepedett hugenotta TRONCHIN-család egyik tagjához ment feleségül, átkerült a TRONCHIN-levéltár (Archives TRONCHIN) állományába. Jóllehet közben meg is csonkult kissé, el nem enyészett, hanem egy később összeállított s jól konzervált kolligátumban fennmaradt. A TRONCHIN-levéltár XVI—XVIII. századi anyagát, vagyis pontosabban azt a részét, amely a reformáció és a francia protestantizmus történetével szorosabb kapcsolatban van, 1937-ben a genfi Reformációtörténeti Múzeum és Kálvin-Könyvtár Társasága vette meg, többi részét pedig az ottani egyetemi és közkönyvtár. Tehát ez az állomány s benne MÉLIUSZ könyvecskéje azelőtt magánkézben volt, csak nemrégóta lett köztulajdonná; így korábban nem is válhatott egykönnyen ismeretessé.

Egyébként e reformációtörténeti múzeális gyűjtemény és speciális KÁLVIN-könyvtár két szerény helyiségben szorong a Bibliothèque publique et universitaire földszinti szárnyán. De így is fölöttébb eleven műhely az: ott készíti sajtó alá egy háromtagú munkaközösség BÉZA levelezését, amelyből eddig négy kötet jelent meg. (*Correspondance de Théodore de Bèze, I—IV.* Genève 1960—1965. Librairie Droz.) Nemsokára odaérnek már a minket oly közleklő korszakhoz: KÁROLYI Gáspár és társai, azután, MÉLIUSZ és KÁROLYI Péter, meg DUDITH András stb. leveleihez . . . Bizonyos, hogy MÉLIUSZ és BÉZA levelezése, kettőjük irodalmi és egyéb kapcsolatai s BÉZA sokrétű magyarországi hatása új, az eddiginél sokkal mélyebb és átfogóbb feldolgozást kívánnak.

Ehhez is kedves adalék az a kissé elmosódott és megfakult, de még mindig elég jól olvasható dedikáció, amelyet a mű címlapján (v. ö. 1. sz. mellékletünket) láthatunk: „Reuerendissimo viro do[m]i[n]o Theodoro Bezae Vezelio: Fideli Eccl[es]iae Dei Pastori Geneuae, in Chr[ist]o dilecto fr[at]r[i] ac praeceptor[i] obseruan[dissimo] Petrus Melius m. p.” Nevezetes mozzanat, hogy MÉLIUSZ, aki másfél évtizeddel korábban (1556—57) Wittenbergben MELANCHTHON tanítványa volt, most a franciaországi Vézelay-ből származó BÉZÁT titulálja „Krisztusban szeretett atyafinak és igen nagyrabecsült tanítónak”. Az sem érdektelen, sőt említésreméltó, hogy MÉLIUSZ BÉZÁnak egyik őhozzá írt levelét már az előző évben közzétette az ún. *Csengeri Hívallás* eredeti latinnyelvű kiadásának (RMK II. 124.) bevezetésében. Ezt a levelet azután Béza, egy másik, szintén MÉLIUSZhoz írt levelével együtt, maga is kiadta *Epistolae theologicae* című gyűjteményében, mely először 1573-ban, másodszer 1575-ben, THELEGGI Miklósnak szóló ajánlólevél kíséretében jelent meg. BÉZÁnak e három levele újra megjelent DEBRECENI EMBER Pálnak LAMPE által kiadott *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania, (Utrecht, 1728.)* c. műve 268—274. lapján.

Könnyen lehet, hogy MÉLIUSZnak ebből a most felbukkant művéből idehaza nemcsak azok miatt az általános mostoha körülmények miatt nem maradt fenn egyetlen példány sem, amelyek miatt annyi más MÉLIUSZ-nyomatvány — a mintegy 50-ből több mint 12 — szintén elenyészett, hanem talán azért sem, mert SOMLYAI BÁTHORI István fejedelem, bár más indítékokból, de még szigorúbb és általánosabb cenzúra-rendeletet bocsátott ki, mint elődje, JÁNOS ZSIGMOND. (Vö. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. Kézirat gyanánt. III. rész.* Bp. 1961. 87. l.) — BÁTHORI István 1571. szeptember 17-én adja ki cenzúra-rendeletét, mellyel teljességgel minden nyomtatvány kibocsátását és terjesztését az ő előzetes hozzájárulásához és engedélyéhez köti s ennek szigorú megtartására a különböző hatóságokat ismételten felhívja. (Vö. IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600.* Bp. 1937. 61—62. l.) Így BÁTHORI István ezt a kiadványt, amely ugyan öneki, meg testvéreinek, Kristófnak ajánlva, de valószínűleg az ő előzetes fejedelmi engedélye és jóváhagyása nélkül jelent meg, nem részesítette védelmében. Ezt annál kevésbé tette, mert hiszen MÉLIUSZ ebben a művében nem csupán az antitrinitáriusok ellen hadakozik, hanem néhányszor igen élesen kikél a pápa, az áldozópapság, s a szerzetesrendek, meg az átlényegülés tana ellen is, ami az ellenreformációs restaurációra törekvő fejedelemnek aligha lehetett inyére. Annál jellemzőbb azonban MÉLIUSZ kezdeményező kedvére és küldetéstudatára, hogy alig hunyta le szemét az unitárius fejedelem s foglalta el székét az egészen más szellemű BÁTHORI, máris üdvözlésére siet és kötelességének tartja, hogy „igaz tanítást” adjon neki „a hit fő pontjairól” s „ex ore Dei”: az Isten beszédéből eléje tárja uralkodói kötelességeit, amelyek közt persze nem csekély szerepet játszik „az eretnekek és antikrisztusok” Illyés példája szerint való megbüntetése. Meg is mondja, hogy ezeket a tanításokat „mindenek előtt Ti Nagyságotoknak akartam ajánlani, hogy a fennhéjázók és francisco-blandratánusok (!) káromlásait megszegyenítsem”. Itt tehát olyan fejedelmi tanítással van dolgunk, amely egyúttal az antitrinitáriusok ellen irányuló vitairat. Innen van,

hogy második felében — a tanításokat tovább folytatva, de új cím alatt — éppen a HELTAL, DÁVID Ferenc és BLANDRATA követőinek „kárhuzatos tanai ellenében” megvitandó tételeket adja elő.

Azonban mielőtt a mű tartalmi ismertetésére térnénk, először külső állapotában és könyvészeteti sajátosságaiban kell bemutatnunk.

Példányunk 14 számozatlan, negyedréteg nagyságú levélből áll, de közbül és a végen is kissé csonka: néhány levél hiányzik belőle. A címlap, több más MÉLIUSZ-kiadványhoz hasonlóan, egyúttal mintegy tartalomjegyzékül szolgál. A csupa nagybetűkkel szedett főcím: INSTITVTIO VERA DE PRAECIPVIS FIDEI ARTICVLIS. Alatta 13 pontban a tárgyalásra kerülő témák felsorolása. (Vö. az 1. sz. mellékletet.) A címlévél hátlapja üres. A SOMLYAI BÁTROI Istvánhoz és Kristófhöz intézett ajánlólevél Debrecenben, 1571. június 1-én („debrecini: Calendis Iunij, An. d. 1571.”) kelt s az A2—A4 levélre terjed. B—C2 (hibásan: C3) levélen olvasható az első húsz „tanítás”, azonban a huszadik (Vicesima Institutio) már csak csonkán, mert a befejezése hiányzik: a szöveg a C2 (hibásan: C3) jelzetű levél hátlapjának alján az órszónál (Sed sicut v-nus so-) megszakad. Itt valószínűleg csak egy levél volt még, amelyen a 20. tanítás befejezése s a 21. és 22. tanítás is elérhető. Bizonyára azért is vesztették el, mert mint párja nélküli, árva lapot, nem fűzték hozzá, hanem csak kívülről ragasztották oda a művecske végéhez. Ezt követőleg, sajtószerűen, egy másik művecske veszi kezdetét, új címrattal és új ívjelzéssel, azonban az „Institutiók” folytatólagos továbbszámozásával. Ez az új cím a következő: PROPOSITIONES SVMTAE EX VERBO DEI, ET AD-ditae Institutionibus Principi Transylvaniae dedicatis, disputandae contra Helto Francisco Blandrata-norum anathemata, Tordae, 21. die Octobris. Anno Domini. 1571. (Vö. a 4. sz. fényképmásolatot.) Az újabb A—A4 levélen a 23. tanítással (Vicesima Tertia Institutio) kezdődően a 42. tanítás (Quadragesima Secunda Institu:) első 16 soráig terjed a szöveg, itt az A4 levél hátlapjának alján az et sub órszóval megszakad. Valószínűnek tartjuk, hogy ebből a második műből sem sok — csak néhány levél — hiányozhatik, mert végeredményében a címlapon felsorolt 13 témából 11 a meglévő lapokon, hol rövidebben, hol terjedelmesebben már tárgyalás alá került, úgyhogy csak a két utolsó kérdés (12. De officio Christiani principis; 13. De pace et concordia) kifejtése veszett oda.

Tehát voltaképpen két csonka művecske ez: olyan szerzői és kiadói kolligátum, amelyben az első darabnak (*Institutio*) a második darab (*Propositiones*) nem csak függeléke, hanem szerves folytatása.

Az a nyolc darabból álló könyvtári kolligátum, amelyben ez a kettős debreceni nyomtatvány fennmaradt, korábban a TRONCHIN-levéltárban C10 jelzetet viselt, jelenlegi jelzete a Reformációtörténeti Múzeum Társaságának tulajdonaként: Qd 18. A bekötő tábla belső oldalán erre és még régebbi elhelyezésekre utaló bejegyzéseken kívül a genfi egyetemi és közkönyvtár részéről végrehajtott legutóbbi, 1944. júl. 6-i könyvhygiéniai ténykedés igazolása is megtalálható (B. P. U. désinfecté le 6 Juillet 1944).

E gyűjteményes kötet tartalomjegyzéke a 2. helyet elfoglaló MÉLIUSZ-művön kívül a következő hét művet tünteti fel: 1. Societas et symbola doctrinae et morum Arii et Trideitarum modernorum Arianorum . . . H. n. 1565. (Alighanem ez az egyetlen darab, amely magyar egyház- és irodalomtörténeti szempontból ebben a kolligátumban még különös érdeklődésünkre tarthat számot. T. i. lengyelországi nyomtatvány, s szintén az antitrinitarizmus, közelebbről a GENTILIS-féle tritheista vagy trideita felfogás ellen polemizál, amely abban az időben az erdélyi unitarizmus kialakulására is jelentős hatással volt. MÉLIUSZ gyakran említi GENTILIST vitáiraiban, DÁVIDÉK pedig nem egy kiadványukban úgy hivatkoznak a Bernben kivégzett GENTILIS Bálintra, mint az igazság vértanújára. Ezekre az összefüggésekre tekintettel — a MÉLIUSZ-éval együtt — ennek a 11 levél terjedelmű műnek a mikrofilmjét is beszereztük. A névtelen lengyel szerző,

aki művét „urának és jöltevőjének”: NIEGOLIEWSKI Márton lengyel lovagnak ajánlja, ESTREICHER: *Bibliografia Polska XVII. 169.* szerint GLICZNER Erazm lehetett. (Vö. E. BARYCZ: *Erazm Gliczner. Reformacja w Polsce XII* (1953—1955) No. 45—50, p. 251). Ugyancsak ESTREICHER adata szerint ez a könyvritkaság idáig csak a CZARTORISKY-könyvtár és a JAGIELLO-könyvtár állományában volt ismeretes. Most ezekhez harmadiként hozzáveendő a genfi példány. — 3. LONIGO, Michel: *Aphorismi de statu Ecclesiae restaurando* . . . Arcenni 1623. — 4. ULRICH, Joh. Jakob: *Vindiciae pro Bibliorum translatione Tigurina* . . . Tiguri 1616. — 5. USSHER, James: *Iudicium . . . de vera intentione . . . mortis Christi*. H. és é. n. — 6. TESMAR, Joh.: *Processus Gentilium in Christianos* . . . Marpurgi 1681. — 7. GODEFROY, Jaques: *De episcopi romani dioecesi observatio*. H. és é. n. — 8. (*Symbole de la foy duquel use la sainte Eglise romaine*) *Formulaire* . . . H. és é. n. — E műveknek ily módon egy kolligátumban való csoportosítása merőben esetlegesnek, régiségük és formátumuk által meghatározottnak látszik.

A most felfedezett MÉLIUSZ-mű szabványos könyvészeti leírása a következő:

RMK II. 127e

MÉLIUSZ Péter:

Institutio vera de praecipuis fidei articulis . . . [Folytatólagosan:] *Propositiones* . . .

contra Helto-Francisco-Blandratanorum anathemata . . .

Debrecen 1571. Komlós A., [14] // / lev. — 4r.

Lelőhely: Musée historique de la Réformation, Genève.

Jelzet: Qd 18 (2, 2 bis).

E könyvecske külső állapota, az említett kétszeres csonkaságon kívül, nem mutat különösebb hiányt vagy károsodást. Igaz, hogy — mint a mellékelt fényképmásolaton is látható — a lapok szélei, kivált az alsó, kívülre eső sarkukon, kissé megrongyolódtak, de a szöveg emiatt nem csorbult meg. Az alsó, belülré eső sarkon viszont valamilyen folyadék beszívargása okozott némi szennyfoltot.

Példányunk minden tekintetben a debreceni KOMLÓS András-féle nyomtatványok jellegzetességeit mutatja: A festék elég gyakran átüt a papír tulsó oldalán (pl. mindjárt a címlevél hátlapján, vagy a B3—4 levélen). Az ívjelzéseken belül a levelek számozása feltűnően pontatlan: az *Institutio* című részben B után kétszer B3 következik, C után pedig mindjárt C3; a *Propositiones* című részben az A3 helyett is újra A2-t találunk. Az egyetlen iniciále: az ajánlólevél elején látható, díszes N betű, mely virágokon legelesző méhet és lepkét ábrázol. (Ld. 2. sz. mellékletünkön. Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 91—94. 1. és XLIII. tábla 8. ábra.) A kis- és nagybetűk használata sokszor következtelen és helytelen (pl. földrajzi neveknel: „vngariae”, kétszer is, vagy „debrecini”; aztán: diabolus — Diabolicus etc.). A külön írandó szavakat jó néhányszor egybeírja (pl. exore, Dijvoentur). Az írásjelek használata is meglehetősen következtelen és gondatlan. Sajtóhiba aránylag nem sok van, bár feltűnő, hogy a címlapon „sanctum” helyett meghagyta az értelmetlen „sacctum”-ot. Az elhagyott *m* és *n* betűk jelzésére az előttük levő magánhangzón gyakran alkalmazza a tildét. Bizonyos egyenetlenségek és gyámoltalanságok mutatkoznak a nyomdatechnikai tagolásban, az alcímeknél használt betűtípusokban és szedésmódban (ld. különösen a B-levél elülső lapját).

Nyomdászattörténeti érdekessége leletünknek, hogy újabb adatot szolgáltat KOMLÓS (latinosan: LUPULUS) András 1571-i debreceni működéséhez, amit KANYARÓ Ferenc (Magy. Könyvszle. 1906. 306. l.) elég könnyelműen kétségbevont, Csűrös Ferenc viszont (*A debreceni városi nyomda története 1561—1911*. Debrecen 1911. 314. l.) helyesen állí-

tott, miszerint „Komlós 1567-től 1575-ig mindvégig Debrecenben működött”. Így ez a mű, amelyet sem a korábbi, sem a legújabb történetírók (BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961.) nem ismertek még, pótlólag beiktatandó a debreceni nyomdászat történetébe.

Érdeemes egy pillanatra a vízjegyekre is felfigyelnünk, mert ezek sem tanulság nélkül valók. Az *Institutio* A1 és A4, valamint B2 és B3 levelén látható azonos vízjegy (felül egyenes vonalban, alul félkörívben végződő címer, benne a ferdén elhelyezett pólya által kétfelé osztott mezőben egy-egy oldalra dült kereszt) C. M. BRIQUET: *Les filigrames*. Paris — London etc. 1907. című s az 1600-ig használatos vízjegyekről szóló nagy művében nincs feltüntetve. A C1 és C3 (recte C2) jelzetű leveleken azonban jól kivehető BRIQUET 8857. számú ábrája. A *Propositiones* A1 és A4 levelén pedig pontosan a BRIQUET 1188. számú ábrájának megfelelő vízjegyet találunk. Ha a nyomdász ilyen kis terjedelmű kiadványhoz három teljesen különböző vízjegyű papírost, vagyis háromféle papírmaradékot használt fel, ez arra mutat, hogy igen nagy papírhiánnyal küzdhetett. Úgy látszik, ez az ínség huzamosabban jellemezte KOMLÓS András üzemét. Ugyanis MÉLIUSZ *Az egész Szentírásból való igaz tudomány* c. művének (RMK I. 77.) 1570 március 1-én kelt ajánlásában, tehát már ötnegyed évvel korábban megemlíti, hogy papírhiány miatt kénytelen volt hat eretnekség cáfolatát elhagyni: „Maradt pedig még hátra az eretnekek refutálásába mint szám szerint hatnál az argumentom, kit nem nyomtathatánk ki, mert papirossonk elfogya” (B3 lev. recto). — Valószínű, hogy a folytonos, vagy egyre kiújuló papírhiány miatt MÉLIUSZnak ezekben az években kinyomtatott művei csak igen kis példányszámban jelenhettek meg, s egyebek közt ez a körülmény is bizonyára hoz zájártul ahhoz, hogy olyan kevés példány, vagy éppen egy sem maradt fenn belőlük.

A most talált MÉLIUSZ-irat irodalomtörténeti helye — szerzőjének munkássága keretében — idői, tartalmi és formai szempontból egyaránt világosan megállapítható. A legszorosabban összefügg ez a mű a közvetlenül előtte és utána keletkezett, hasonló jellegű méliuszi vitairatokkal, tehát egyfelől az 1570. július 26-i csengeri és augusztus 24-i miskolci zsinatokra készített tételekkel,¹ illetve a túlnyomórészt ezekből szerkesztett *Csengeri Hitvallással* s a hozzácsatolt 25 „alapelvvel”,² másfelől az 1571. november 5-re összehívott nyírbátori zsinat 14 tételével,³ amelyek szintén latinul készültek, valamennyien az antitrinitárizmus elleni, végsőkig kiéleződött küzdelem jegyében. Ezek igen tanulságos egybevetésekre adnak alkalmat, s több vonatkozásban annyira egybetartoznak,

¹ *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris*, belső vagy alcíme szerint. *Summa confessionis verae de Deo et aliis articulis* (RMK II. 123b), melyet KOMLÓS Adrás még 1570-ben kinyomtatott, azonban csak kéziratossá és nem is teljes másolata maradt fenn SZILÁGYI Benjámint István *Synodalia* című s a Debreceni Református Kollégium kéziratárában R 575. szám alatt őrzött gyűjteménye 161—182. lapján. Itt csak az első 34 tétel van meg. A 43—52. számú tételek azonban beleépültek a *Csengeri Hitvallás*ba (RMK II. 124., vö. KISS Áron: *A XVI. században tartott református zsinatok* . . . Bp. 1881. 668—672. l.), úgy hogy végeredményében csak a 35—42. számú 8 propositio hiányzik. — DÁVID Ferencék a csenger—miskolci vitatételeket cáfoló iratukban (RMK II. 125.) az A4—B1 levelén az első 9 propositio után 10. gyanánt adják a gyermekkeresztiségről szóló tételt, mely a *Csengeri Hitvallás* adata szerint eredetileg a 44. sorszámot viselte. A többi tételt DÁVIDÉK mellőzték, mert azokat nem tekintették a vita tárgyához tartozóknak.

² *Confessio vera ex verbo Dei sumpta* . . . (RMK II. 124.) Ennek függeléke új címmel és ajánlással, amelyet — sajnos — SZABÓ Károly nem tüntet fel, a helytelenül 24-nek sorszámozott, de valójában 25 „alapelv”: *Principia quaedam in theologia et philosophia immota*. (MÉLIUSZ egyik legjellegzetesebb, de kellő figyelemben nem részesített írása. — Viszont a *Csengeri Hitvallás* szövegének összeállításában KÁROLYI Péter és társai is részt vettek.)

illetve oly mértékben kiegészítik egymást, hogy csak egymással és e most felfedezett művel „koordinálva” válnak igazán érthetőkké. Témaköreik és fogalmazásaik rokonsága már első pillanatra szembeszökő: elég, ha pl. a csenger—miskolci *Propositiones verae* . . . és az itt ismertetett *Institutio vera* . . . címlapjait egymás mellé tesszük. Behatóbb elemzéssel a mélyebb, szervesebb összefüggések mellett az azonos írói sajátosságokat és a vitahelyzet konkrét vonatkozásait is megállapíthatjuk.

Ilyenekül említjük a következőket: 1. MÉLIUSZ most, az új fejedelem trónralépésével elérkezettnek látja az időt az antitrinitáriusokkal való végleges leszámolásra: sok sikertelen hitvita után is töretlenül bízik az általa képviselt igazság diadalában, az országszerte eláradt szentháromságtagadással szemben. 2. A bibliai argumentumok felsorakoztatásánál itt is ugyanazokat a jellegzetességeket lehet megfigyelni, mint többi írásaiban. (V.ö. Révész Imre: *Méliusz és Kálvin* c. tanulmányának az Erdélyi Tudományos Füzetek 85. számában, 1936-ban megjelent második részét, különösen 24—33. l.) 3. Viszont úgy látszik, mintha MÉLIUSZ most már megszívelte volna BÉZA korábbi figyelmeztetését, de bizonyára ellenfeleinek kizárólag bibliai érveket reklamáló magatartása miatt is: ezúttal szinte teljesen mellőzi az egyházatyákra való hivatkozást. 4. Formailag fölöttébb kedveli a definíciókat és szillogizmusokat: többnyire ezek lépcsőin halad előre. Meg a folytonos egybevetések és összehasonlítások láncolatán. Legtöbb tételét a „miként — úgy; amiképpen — azonképpen; ahogyan — éppenúgy” (sicut — ita; ut — ita; quemadmodum — ita) szorítójába foglalja. 5. Sok más írásának fogalmazásbeli hevenyészettséghöz képest MÉLIUSZnak ez az írása — a benne feszülő indulat és az emésztő polemikus hév ellenére — higgadtabb, kiérleltebb stílusúnak látszik.

Témaköre most is elsősorban a szentháromságtan sokat vitatott alap- és részletkérdéseiből tevődik össze, de bevezetőül és közben-közben több más fontos, vagy periférikusabbnak látszó probléma is sorra kerül. A hat lap terjedelmű ajánlás a fejedelmek és hatóságok tisztéről szól: mintegy összegezi MÉLIUSZ politikai etikájának alapelveit. (Vö. a 2. sz. fényképmásolatot.) A tételek először az igaz vallás és az igaz istenismeret meghatározását adják (ld. a 3. sz. mellékletet), aztán a szentháromságtan és a krisztológia legtöbbet vitatott vonatkozásait elemzik. A bűn és a megváltás kérdéskörével hét terjedelmes tétel foglalkozik (30—36.); ez arra mutat, hogy ekkor már a reformatori kegyelemtant is erős támadások érték az antitrinitáriusok részéről. Ugyanez indokolja a gyermekkeresztség gyakorlatának hangoztatását. Az antitrinitarizmus nálunk is kezdetről fogva sokkal jobban összeszövődött az anabaptizmussal, mint ahogyan idáig képzeltük. Az úrvacsorát érintő tétel (37.) egyaránt elutasítja egyrészt a római katolicizmus átlényegüléstánát, másrészt a „sákramentáriusok” felfogását, akik pusztá jelképet látnak a sákramentomban, „holott Krisztus mint Immánuel a mennyei kenyérral és borral: testével és vérével valóságosan és jelenvaló módon (realiter et praesenter) táplálja lelkünket az ígéletben, az ige és a hit által”. Szintén az akkori vitahelyzetből érthető annak a jogi elvnek hangsúlyozása, hogy a gyermekek nem ölhetők meg szüleik vétkei miatt. Ugyanígy a korabeli polemikus szituáció magyarázza, hogy MÉLIUSZ szükségesnek látta a testi feltámadással együtt a lélek halhatatlanságának s a halál és a feltámadás közti ún. közbülső állapotnak summás körvonalazását.

Az azonban nyitott kérdés, hogy vajon a tordai, 1571. október 21-i hitvitát, amelyről MÉLIUSZ most ismertetett kiadványának második darabja címiratában szól (v. ö. 4.

³ *Theses contra anathemata et catharmata denuo a diabolo adversus Deum et Spiritum eius excitata* (RMK II. 127 b), mely címlapján *Gratia et pax* . . . kezdetű felirattal jelent meg KOMLÓSNÁL 1571. őszén. Szintén csak a *Synodalia* kéziratot másolatában maradt ránk (140—151. lap), melynek alapján újra kiadta Révész Imre: *Debrecen lelki válsága* (Bp. 1936.) c. értekezése függelékében, 83—92. l.

14

INSTITVTIO VERA

DE PRAECIPVIS FIDEI ARTICVLIS.

- 1 De Vera Religione.
- 2 De vera Dei cognitione.
- 3 De vno solo Deo.
- 4 De Trinitate & plenitudine Deitatis.
- 5 De vnigenito Dei filio.
- 6 De Spiritu subsistente Iehoua.
- 7 De peccato in Spiritum lacctum.
- 8 De infantium baptismo.
- 9 Quomodo Christus sit Dei filius,
Iehoua, Immanuel, filius Dei,
mediator.
- 10 Quomodo & cur sit filius Dauidis,
filius Dei, Deus verus.
- 11 De causis salutis.
- 12 De officio Christiani principis.
- 13 De pace & concordia.

PER PETRVM MELIIVM

Debrecinj Andras Lupulus An. D. M. D. LXXII

*Rimoldo Lupulus hinc dicitur Theodoro B. C. A.
Voznis: Filius est ecclesiae ad pagani
Cognomen in Christo baptizatus.
In seipsum non inuenit
Petrus Melius est.*

SPECTABILIBVS AC MAGNI
 ficis Dominis D. Stephano Baroni de Somlő, eiec-
 to Translyuanie & reliquiarū vngarie vniuersitatis, &
 conuicti Siculorū & Christophoro Baroni de Somlő,
 supremo regni Translyuanie & reliquiarū vngarie
 capitane: &c. Dominis in Domino coelectis, Gracie
 Dei & illuminationis Spiritus Sancti incrementum,
 & felicē successū in Domino in publicis guberna-
 tionibus, Petrus Melius de Horñi à Deo patre &
 Domino Iesu Christo precatur,
 Amen.

Accesarium & scitu dignum est, cau-
 sas atente et coelitus ex ore Domi-
 ni intelligere, cur principes sacr-
 pturis sacris Dei, & filij excelsi,
 uncti Domini, potestas, & ordina-
 tio Dei apellantur: Ideo enim Elohim aut Diju-
 catur, quia vt Dei nomen gerunt, ita et ipsa Dei
 uicem, in coelsti et sancta uira, in faciendo iudi-
 cio et iusticia, in defensione bonorum, et malorum
 punitione, supplicite debent. Turpe enim est, no-
 mine titulosq, tanquam spectrum inane, Deos uo-
 cari principes, re autem et operibus diabolos esse,
 A 2
 ut

Quos coram Deo & Angelis eius et ecclesia con-
 rector, gratiae dei praesidio, & Spiritus Sancti auxilio
 in Christo Iesu, me cum meis fratribus, inuisa
 veritate ex uerbo dei posse conuincere. Ni-
 hil enim illi ex suis falsis principijs literaliter confir-
 mare possunt, nisi ex stultis & inanis con-
 sequentijs. Valere. M V.

in domino cupio:

X X

(:)

debreccini: Calendis Iunij, An. d.

1 5 71.

V. M. obseruanti-
 mus: Petrus Melius

INSTITVTIO PRI- MA DE RELIGIONE

VERA.

X

RELIGIO vera & munda est fides a Spiritu San-
 cto ex auditu uerbi diuini Coelitus formata, quae
 ex scriptis prophetarum et Apostolorum ueram dei
 cognitionem habet, & omnium bonorum causas, ele-
 ctionem, creationem, uocationem, iustificationem,
 regenerationem & glorificationem, in unum solum
 uerum deum Patrem, Filium et Spiritum S. cum fi-
 de, Spe, Charitate & cultu Dei in Spiritu & ueritate
 refert, seruata uera pietate et poenitentia. Gen. 17.
 32-35. Exod. 3. 5. 20. 32. Ioan. 1. 3. 5. 6.

INSTITVTIO SECVNDA DE VE- ra Dei Cognitione.

Vera Dei cognitio est sapientia caelestis et Spiritu-
 alis a Spiritu Sancto ex uerbo Dei per fidem plani-
 tata, qua agnoscimus primum in Deo unitatem ra-
 turae, operationis et cultus. Secundo tres testium di-
 stinctiones. Tercio uoluntatis Diuinae parafactio-
 nem de lege & Euangelio: & de causis & finibus di-
 uinorum operum, in electione, Creatione, Saluatio-
 ne et

B

PROPOSITIONES

SVMTAE EX VERBO DEI, ET AD-
ditæ Institutionibus Principi Transylvaniae dedicatis,
disputandæ contra Helio Francisco Blandrata-
normi anathemata, Tordæ, 21. die Octobris.

Anno Domini. 1571.

VICESIMA TERTIA INSTITVTIO.

Sicut in Deo Pater, paternitas, & Deitas vna æterna
& infinita est, nec tempore coepit: Ita in vnigenito
Sermonem Deo, filialitas & vnitas Deitatis æterna & in
finita est, vt inquit Filius: Ego sum Ichoua, Creator,
Saluator, per me iuro, quia mihi flectetur omne genu
ante me, extra me, Deus alius non fuit: Ego in Patre,
Pater in me, sicut in se vitã ab æterno pater habuit, sic
dedit Filio vitam in se habere, Pater non reliquit me.
Sicut autem hominis caro & anima in fine seculi fa-
cta sunt: Ita homo crucifixus, Christus & Dominus
factus est, & exaltatus est propter Sermonem Deum,
per æternum Spiritum carnem suam deo offerentem,
Antilycon soluentem, peccatum, mortẽ destruentẽ,
& omnia restaurantem.

VICESIMA QVARTA INSTITVTIO.

Iniquè mentiuntur Hæretici, qui priorem esse homi-
nẽ Sermonem Deo, Filio Dei Immanuele fabulantur.
Nam vt effectus causa posterior est. Ita creatura om-

A

nis &

számú mellékletünket), megtartották-e a „Helto-Francisco-Blandratánusok” megcáfolására. Milyen alapon beszél MÉLIUSZ erről a hitvitáról? Ki hívta azt össze, hogyan folyt le, s mi lett az eredménye? Sajnos, ennek sem az eddig ismert történeti kútfőkben és forráspublikációkban, sem a köztörténetíróknál, sem a különböző felekezetű egyháztörténetíróknál, de még csak a BÁTHORI István valláspolitikájával foglalkozó monográfiákban sem találjuk nyomát. Mindenesetre, ez is egyik érdekessége ennek a MÉLIUSZ-iratnak: hírt ad egy ilyen hitvita tervéről, amely egyébként teljesen ismeretlen előttünk. — Az viszont bizonyosra vehető, hogy DÁVID Ferencnek az 1571. szept. 20-ra Marosvásárhelyre szóló zsinati meghívója s az abban közölt 10 vitatétel szoros kapcsolatban állt MÉLIUSZék ez idő tájt publikált tételeivel. Azonban, sajnos, ennek a műnek (RMK II. 128. — tudunkkal DÁVID egyetlen kiadványa ebben a számukra különösen megnevezült időszakban) csak az előszavát ismerjük kivonatossan a KÉNOSI TÓZSÉR — UZONI FOSZTRÓ-féle nagy kéziratos unitárius egyháztörténetből. (Vö. a Bp-i Egyet. Könyvtárban Ab 70 ab szám alatt őrzött másolat I. k. 397—398. 1. és a M. Tud. Akad. Könyvtár mikrofilmtárában az 559 B számú filmen az I. kötet 555—556. 1.)

Az is nyitott kérdés a további kutatás számára: hogyan alakult BÁTHORI István és MÉLIUSZ viszonya ez utóbbinak másfél év múlva bekövetkezett haláláig? Reagált-e a fejedelem valamiképpen a debreceni reformátor gratulációjára, s igénybevette-e valamelyest szolgálatát az antitrinitárizmus visszaszorítására? — BÁTHORI végső célja természetesen „minden eretnokség” teljes felszámolása volt, a római katolicizmus minél tökéletesebb felvirágoztatása érdekében. Efelől a jezsuitákkal és a pápával folytatott levelezése s egész erdélyi és lengyelországi uralkodása semmi kétséget sem hagy fenn. Azonban ismeretlen levéltári dokumentumok idővel talán arra is napvilágot derítenek majd, hogy BÁTHORI államférfiúi bölcsessége hogyan próbálta hasznosítani még ezt a tüzes szerszámot is a maga közelebbi és távolabbi céljai szolgálatára. Vagy esetleg kezdettől alkalmatlannak találta e minden irányban vaskosan hadakozó embert s inkább a cenzúra fékje alá fogta? Ez utóbbi esetben nemcsak az elhatalmasodó betegség, nemcsak a tartós papírinség, hanem a fejedelmi hatalom szorítása is magyarázná: miért csappant úgy meg MÉLIUSZ irodalmi termelése életének utolsó másfél esztendejében, s azzal együtt miért zsugorodott annyira össze a debreceni nyomda tevékenysége az 1570-es évek elején.

Bármint legyen: MÉLIUSZnak ez a most előkerült kettős kiadványa irodalmi munkásságának legutolsó, legérettebb termékei közé tartozik, amely mindenképpen megérdemli, hogy ezentúl ne csupán mikrofilm vagy fotokópia segítségével, hanem gondos szövegkiadás formájában is — mégpedig lehetőleg a fent elsorolt, ma már csak kéziratos másolatban őrzött, hasonló műveivel együtt — közkinccsé legyen.

NAGY BARNA

Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert. Aus der noch unbearbeiteten Fragmentsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ist der erste Bogen eines Drucks aus dem XVI. Jahrhundert zum Vorschein gekommen, welcher einige Schriften („scripta quaedam”) MELANCHTHON'S bezüglich der Abendmahlslehre enthält. Die acht Blätter des mit A bezeichneten Oktavbogens hatte Ferenc TOLDY († 1875), der ehemalige Direktor der Akademischen Bibliothek von einem Buchdeckel abgeweicht. Aufs grünlichblaue Schreibpapierpallium,

das das Fragment noch heute umschliesst, hat er die Bemerkung: „Scheinbar ein Druck von Heltai“, dann mit Bleistift: „Vielleicht aus Krakau?“, dann wieder mit Tinte: „Aus der Zeit nach 1560“ geschrieben.

Die Vermutungen TOLDYS bezüglich des Druckortes sind nach Untersuchung der Drucktypen leicht zu entscheiden. Nach einem Vergleich derselben kann nämlich festgestellt werden, dass der Druck mit Verwendung von vier verschiedenen Antiquatypen, einer Frakturtype und einer griechischen Type der HELTAI-Druckerei in Klausenburg gefertigt wurde. Schwieriger ist es, den Zeitpunkt festzustellen, da diesbezüglich auf dem Titelblatt keine Angabe zu finden ist. Das Impressum aber wird — wie es bei den Drucken in Klausenburg oft Gebrauch war — am Ende des Werkes im Kolophon gewesen sein. Die Feststellung der Entstehungszeit ist also allein von einer inhaltlichen Untersuchung zu hoffen.

Diese in der Bibliographie der alten ungarländischen Drucke unbekanntenen Publikation wird ausschliesslich Briefe MELANCHTHONs bezüglich der Abendmahlslehre enthalten haben. In dem uns erhaltenen Fragmentbogen ist der Anfang in dieser Folge aufzufinden:

fol. A 1r: SCRIPTA / QVAEDAM MAGNI / ILLIVS PHILIPPI MELANTHONIS, / Viri optimi ac doctissimi, sancta, fe- / lici ac aeterna memoria dignissimi, / quibus manifestissime declarauit, / quid de sacra Domini Coena / senserit: cuius exemplu[m] qui- / libet pius citra terrorem / sequi poterit. / PHILIP. MELANTH. / Vespera iam venit nobiscum Christe maneto, / Extingui lucem ne paciare tuam. / PSALM. CXIII. / Non nobis Domine non nobis, Sed Nomini tuo da gloriam. /¹

fol. A 1v: [ein aus neun Distichen bestehender Vers:] M. Joannes Stygelius De Philippo Melanthon. Incipit: Sicut apud vario sugens e flore liqorem. Zum erstenmal am Eingang von MELANCHTHONs Werk *In Vergilii Bucolica argumenta seu dispositiones rhetoricae*. In den verschiedenen Auflagen ist als Datum das Jahr 1555 angegeben.²

fol. A 2r—A 5v: [Epistola ad Fridericum Palatinum]. Datum: 1. November 1559. Der auf das Abendmahl bezügliche Teil ist auf fol. A 3r mit der Bezeichnung *Responsio* eingeleitet.³

fol. A 6r—A 8r: Epistola Philippi Melanthonis, ad Iohannem Cratonem Doctorem medicinae Wratislauensem scripta. Datum: 19. März 1560. Nach dem ersten Absatz wird auf fol. A 6v der auf das Abendmahl bezügliche Teil mit *De coena* eingeleitet. Am Ende des Briefes ist zum ursprünglichen Datum folgende Bemerkung hinzugefügt: „Quo anno XIX. April. e viuis excessit Dominus Philippus Melanthon, Et XXI. die April. sepultus est in arcis templo Witeberge“.⁴

¹ Die im Klausenburger MELANCHTHON-Fragment enthaltenen Texte sind aufzufinden in: *Ph. Melanthonis opera, quae supersunt omnia*. Herausgegeben von C. G. BRETTSCHEIDER und H. E. BINDSEIL. *Corpus reformatorum* (abgekürzt: CR) Bd. I—XXVIII. — Das Distichon auf dem Titelblatt *Vespera iam* . . . erschien unter dem Titel *Precatio ex Luca c. 24.*: CR X, Sp. 602; und erschien zum erstenmal in der Epigrammensammlung des Wittenberger Professors Petrus VINCENTUS (*Epigrammatum reverendi viri Phil. Melanthonis libri sex. Wittebergae* 1543. S. 39.).

² CR XIX, Sp. 305—306. Für die Textpublikation diente hier die Ausgabe des zitierten VERGIL-Kommentars aus dem Jahre 1565 als Unterlage. Darum datierte CR den Vers aufs Jahr 1565. Sowohl in der angeführten Ausgabe wie in sämtlichen uns erreichbaren Ausgaben steht nach dem Titel als Zeit der Verfassung das Jahr 1555. Es ist zu bemerken, dass der Zustand der Klausenburger MELANCHTHON-Publikation den Textvarianten des CR gegenüber einige Abweichungen zeigt. Die kritische Würdigung dieses Umstandes wird vielleicht bei einer neuen Melanthon-Ausgabe zu beachten sein.

³ CR IX, Sp. 960—963. Im Druck gleichzeitig lateinisch und deutsch im Jahre 1560 in Heidelberg erschienen. Neu herausgegeben von R. STUPPERICH: *Melanthon's Werke in Auswahl VI*. Gütersloh 1955. S. 482—486.

⁴ CR IX, Sp. 784—786. Hier steht als Datum der Niederschrift 21. März 1559. Die Datierung im Klausenburger-Fragment scheint eben wegen der hinzugefügten Bemerkung authentischer zu sein.

fol. A 8 — [?]: [Epistola ad Heinricum Bullingerum]. Der Brief hört auf A 8v unten auf. Das Fragment enthält nur ein Drittel des Textes. Datum: 25. März 1545⁵.

Im Sinne dieser Beschreibung bietet für die Feststellung der Entstehungszeit die auf den Tod MELANCHTHONs bezügliche Bemerkung im Datum des Briefes an CRATO den einzigen Anhaltspunkt. Diese wird auf dem Titelblatt auch durch die auf den verstorbenen Autor hinweisenden Beiwörter „felici ac aeterna memoria dignissimi . . .“ betont. Demnach kann die Druckschrift frühestens nach Ende April 1560 die Klausenburger Druckerei verlassen haben. Bei der Ermittlung des *terminus ante quem* können wir aber mangels sonstiger Angaben nur in Kenntnis der Geschichte der siebenbürgischen Abendmahlstreitigkeiten und mit einer weiteren inhaltlichen Untersuchung der beschriebenen MELANCHTHON-Publikation weiterkommen⁶.

Der bedeutendste Teil der gedruckten Denkmäler der ungarländischen Abendmahlsliteratur aus dem XVI. Jahrhundert erschien zwischen 1550 und 1565 in Klausenburg. Von diesen ist aus den ersten drei Jahren der genannten Druckerei, aus der kurzen Zeit der gemeinsamen Tätigkeit von Georg HOFFGREFF und Kaspar HELTAI, dem Älteren Schriften von zwei Luther-Anhängern zu erwähnen, die auf die von ungarischer Seite geäußerten Bitte hin verfasste *Confessio de coena Domini* von Martin BUCER und die als Anhang abgedruckte *Epistola* von Johann BRENZ an BUCER über die Worte des Abendmahls⁷. Um dieselbe Zeit erschienen eine deutsche und drei ungarische Varianten bzw. Bearbeitungen des auch die Abendmahlslehre behandelnden Lutherischen Katechismus⁸. Auf die Zeit zwischen 1554 und 1558, wo HOFFGREFF allein tätig war, kam die siebenbürgische Agendmahlstreitigkeit zu voller Entfaltung, die man mit dem Auftreten Martin KÁLMÁNCSEHI SÁNTAS und des Peter MELIUS in Zusammenhang bringen kann¹⁰. Davon sind nur zwei handgeschriebene Abschriften bekannt, doch nimmt die Fachliteratur an, es müsse eine zeitgenössische gedruckte Ausgabe der Antwort seitens der Klausenburger Pastoren an KÁLMÁNCSEHI und der Antwort von Franz DÁVID unter den Titel *Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis*, sowie der in 1557 entstandenen Schrift *Propositiones de coena Domini* zusammengefasst, gegeben haben.¹¹ DÁVID hat auch die

⁵ CR V, Sp. 342—343.

⁶ Die Abendmahlstreitigkeiten der gesamten Reformationsgeschichte hat M. BUCSAY zusammengefasst: *A reformátorok úrvacsoravítái* (Die Abendmahlstreitigkeiten der Reformatoren). Sárospatak—Budapest 1942. — Eine kurze Zusammenfassung derselben bei I. RÉVÉSZ: *A magyar református egyháztörténet I* (Ungarisch-reformierte Kirchengeschichte I). Debrecen 1938. S. 106—107, 113—116.; M. BUCSAY: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart 1959. S. 50—58. — Über die Rolle MELANCHTHONs in den gesamten und einheimischen Abendmahlstreitigkeiten: A. SPERL: *Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*. München 1959. S. 171—174.; J. SÓLYOM: *Melanchthonforschung in Ungarn*. In: Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung Münster. Hgb. V. Vajta. Göttingen 1961. S. 178—188.

⁷ RMK II. 46. — Bibliographische Angaben: K. SZABÓ: *Régi magyar könyvtár* (Alte ungarische Bücherei) I—III. Bp. 1879—1898. (Abgekürzt: RMK I, II, III.) — Révész a. a. O. S. 101.

⁸ RMK II. 50.

⁹ RMK I. 22. und 31.; H. SZTRIPSZKY: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez* (Beiträge zum I u. II Bd. K. Szabós RMK). Bp. 1912. Nr. I. 1789/5.

¹⁰ Révész a. a. O. S. 106—107.

¹¹ Ihre Erscheinung in Druck haben angenommen: K. SCHWARZ: *Die Abendmahlstreitigkeiten in Siebenbürgen*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. 1857. S. 249.; A. SCHULLERUS: *Die Augustana in Siebenbürgen*. Ebenda 1923. S. 196—202.; E. JAKAB: *Dávid Ferencz emléke* (Das Andenken Franz Dávids). II. Bp. 1878. S. 28.; cf. G. PAPP: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Bp. 1935. S. 32—51, 61—77 (mit Text).

Zusammenfassung der am 13 Juni 1557 in Klausenburg abgehaltenen Abendmahlstreitigkeit unter dem Titel *Consensus doctrinae de sacramentis Christi* zusammengestellt.¹² Als Anhang folgte noch das Protokoll der am 1. Mai 1558 in Torda abgehaltenen Synode: *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transsylvania*, in dessen Anhang auch die Erklärung der Universität in Wittenberg an die Reformatoren in Siebenbürgen bezüglich der Abendmahlslehre und auch die am 16. Januar 1558 unterschriebene Erklärung MELANCHTHONS (*Judicium inclytae academiae Witebergensis*). Letztere deutete auf die Thesen der *Confessio ecclesiarum Saxonicarum* aus dem Jahre 1551 hin, deren Abfasser ebenfalls MELANCHTHON war.¹³ All diese Drucke verkündigten die Lutherische Auffassung der Abendmahlslehre.

Von 1559 an kann man in den Publikationen der Klausenburger Druckerei eine Änderung der Konfession wahrnehmen. Das wurde durch die mit der Gall HUSZÁRSCHEN Altenburger (Magyaróvár), Ausgabe fast gleichzeitig erschiene Werkchen, *Libellus epistolaris* des zu den helvetischen Reformatoren gehörenden Martin BULLINGER angezeigt.¹⁴ Eine unmittelbare Ursache der Änderung mag der am Ende 1558 erfolgte Tod des bis zum Tode standhaften Lutheraners Georg HOFFGREFF gewesen sein.¹⁵ Sie kann aber auch mit dem im Jahre 1559 erfolgten Tod der Wittwe des Fürsten Johannes ZÁPOLYA erklärt werden. Nämlich ISABELLA, die gemeinsam mit dem Kanzler Michael CSÁKI und dem fürstlichen Regierungsrat Vormund des unmündigen JOHANNES SIEGMUND war, hatte es mit den Lutheranern gehalten.¹⁶ Ihr Sohn behielt eine Zeitlang noch den mütterlichen Glauben und nahm im Frühling 1563 in Kronstadt noch aus der Hand eines Lutherischen Pastors das Abendmahl; stand aber schon zu jener Zeit gemeinsam mit den Klausenburger Reformatoren und den bedeutendsten Untertanen unter dem Einfluss des antitrinitarischen Georg BLANDRATA.¹⁷

Diese wiederholte Bekenntnisänderung der Klausenburger finden wir auch in den Publikationen der Heltaischen Druckerei widerspiegelt. Im Jahre 1559 liess man die für die Synode in Vásárhely gesetzten Thesen (*Propositiones de coena Domini disputandae in synodo Vásárhelyiensi*)¹⁸, den von Franz DÁVID lateinisch abgefassten Text der

¹² RMK II. 76. Textausgabe; G. D. TEUTSCH: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1862; cf. SCHULLERUS a. a. O. S. 206.

¹³ RMK II. 77.

¹⁴ RMK II. 80. Über die Altenburger Ausgabe: *Magy. Könyvszemle*. (Ungarische Bücherschau) 1902. S. 61. und *Egyháztörténet* (Zeitschrift „Kirchengeschichte“) 1959. S. 82—83.

¹⁵ A. PIRNÁT—F. VÉGH: *Új adatok Heltai Gáspárról* (Neue Angaben über Kaspar Heltai). *Irod. tört. Közl.* 1956. S. 73.; Zs. JAKÓ: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez* (Neue Daten über die Anfänge der Klausenburger Heltai-Druckerei). *Magy. Könyvszle.* 1961. S. 60—65.

¹⁶ Die Beziehungen ISABELLAS mit der Lutherischen Reformation schildert am besten jenes titelblattlose lateinische Versheft, dessen Verfasser die verwitwete Fürstin und den Kanzler CSÁKI in je einer Ode bittet, bei dem jungen Fürsten die Zusammenberufung einer Synode (vermutlich der Synode von Torda) zu erwirken, um die Lehre der helvetischen Anhänger dort zu schlichten. Cf. J. FAZEKAS: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez*. Második közlemény. (Nachträge zu den I—III Bden von K. SZABÓS RMK. Zweite Lieferung). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960 (Jahrbuch des Landesbibliothek Széchényi 1960) Bp. 1962. S. 179.

¹⁷ RÉVÉSZ a. a. O. S. 116.

¹⁸ P. MELIUS hat diesen angeblich Klausenburger Druck in seinem 1564 in Debrecen erschienenen und HEBLERS *Brevis confessio* angreifenden Schreiben unter den Titel *Refutatio confessionis de coena Domini* (RMK II. 90. fol. k 2^r) zitiert. Es ist aber möglich, dass MELIUS hier auf die ungarisch verfasste Beschlüsse der Marosvásárhelyer Synode hindeutet, nur erwähnt er den Titel in lateinischer Übersetzung. Cf. Anmerkung 20.

Vásárhelyer Beschlüsse (*Defensio orthodoxae sententiae de coena Domini*)¹⁹ und die ungarische Abfassung derselben (*Az Urnac vaczoraiaiol valo közönséges keresztyéni vallás*)²⁰ abdrucken. Diese Publikationen verkündigten ausschliesslich die Lehren der helvetischen Auffassung. Dasselbe gilt für die in 1563 erschienene Tarcal—Tordaer Konfession (*Compendium doctrinae christianae*), welche eigentlich eine abgekürzte und zum Teil umgearbeitete Abfassung der in 1560 herausgegebenen *Confessio* von Théodore de BÈZE darstellt.²¹ Chronologisch folgte noch eine helvetisch gesinnte Erklärung: die der Heidelberger akademischen Professoren, die bezüglich der Abendmahlkontroverse im September 1564 an die Klausenburger Pastoren abgeschickt und daselbst unter dem Titel *Epistola professorum theologiae inelytae academiae Heydelbergensis* abgedruckt wurde.²² Aber ein Jahr später wurde der Heidelberger Katechismus mit der Approbation des Fürsten und einer Dedikation an ihn schon in Anpassung an die antitrinitarischen Lehren herausgegeben und im Anhang auch der von BLANDRATA und DÁVID gemeinsam verfasste Beschluss von Marosvásárhely (*Sententia concors*) mitgeteilt.²³

Aus diesem Überblick folgt, dass unsere Klausenburger MELANCHTHON-Publikation nach dem Aprilmonat 1560 allein die helvetische Auslegung des Abendmahls unterstützen durfte. Hingegen hat Kaspar HELTAI der Ältere nach 1565 die Druckerei gänzlich in den Dienst der antitrinitarischen Lehren gestellt. Nachdem aber die Melanchthonsche Briefsammlung dem Inhalt nach damit nicht in Verbindung gebracht werden kann, muss der Zeitpunkt des Druckes vor 1565 gesucht werden.²⁴

Die in Fragment enthaltenen Briefe zeigen, dass MELANCHTHON mit der Absicht, die Parteien zu einigen, gewisse Zugeständnisse zugunsten der helvetisch gesinnten Abendmahllehre getan hat, u. zw. hauptsächlich im Gebrauch der *termini*. Das widerspiegelt sich im letzten noch erhaltenen Brief, in dem an BULLINGER, dessen Adressat in den 50-iger Jahren gerade durch sein zuerst im Manuskript und später auch im Druck verbreitetes Werk *Libellus epistolaris* auf ungarischem Boden als Zwinglianer bekannt war. Auch in weiteren zwei Stücken der Sammlung untersucht er den Ursprung der *termini*, d. h. die verschiedenen Benennungen des Abendmahls. Eins von beiden, das vom 1. Nov. 1559 datierte, hängt mit der Disputation von zwei berühmten Professoren der Heidelberger Akademie, dem der Lutherischen Lehre treu hingegangenen Tilemann HESSHUSEN (HESHUSIUS) und dem mit der helvetischen Lehre sympathisierenden Wilhelm KLEBITZ (CLEBITIUS) zusammen. Ihr Streit war gerade in den letzten Lebensmonaten MELANCHTHONS am heftigsten und hatte schliesslich die endgültige Abkehr des Heidelberger Professors von der Lutherschen Lehre zur Folge. Kurfürst FRIEDRICH III. hiess die Gegner schweigen und bat MELANCHTHON zum Schiedsrichter. MELANCHTHON un-

¹⁹ RMK II. 81.

²⁰ Bibliographische Beschreibung: *Magy. Könyvszle.* 1878. S. 264. JAKAB a. a. O. Bd. II. S. 30. SZTRIPSZKY a. a. O. Nr. I. 1800/7.

²¹ RMK II. 310. Ungarische Übersetzung bei A. KISS: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Beschlüsse der im XVI. Jhd. abgehaltenen reformierten Synoden in Ungarn). Bp. 1882 S. 286—411. Über seine Quellen: RÉVÉSZ a. a. O. S. 115—116.

²² RMK II. 96.

²³ RMK II. 99. Cf. ZOVÁNYI Jenő cikkei a *Theologiai Lexikon* részére a magyar protestantizmus történetéből (Die Artikel J. ZOVÁNYIS für das Theologische Lexikon aus der Geschichte des ungarländischen Protestantismus). Bp. 1940. S. 181.

²⁴ Es ist schwer aus geschäftlichen Gründen zu denken, dass in den 1560-er Jahren aus der Druckerei Kaspar HELTAIS des Älteren eine Publikation mit entgegengesetzter Gesinnung erschienen wäre. Nach 1570 aber, als die Censurverordnung Stephan BÁTHORIS die Herausgabe von Konfessionellen Streitschriften verboten hatte, war HELTAI bis zu seinem Tode gezwungen, seine Druckerei mit dem Druck von historischen Gesängen und anderen auf dem Markt gezugbaren Prosaheften zu sichern.

tersuchte der Reihe nach die bei HESSHUSEN gebrauchten, das Abendmahl betreffenden *termini* (conversio, transsubstantiatio, ubiquitas) und wies nach, dass diese bei den alten kirchlichen Schriftstellern unbekannt waren. HESSHUSEN habe demnach die Tradition der bewährten Autoren, „probatı veteri scriptores“ — namentlich die des ORIGENES, CLEMENS ALEXANDRINUS, AUGUSTINUS, AMBROSIUS, PROSPER, DIONYSIUS, TERTULLIANUS, BEDA, BASILIUS, NAZIANZENUS, THEODORETUS — verleugnet.²⁵ Dieselbe Belehrung ergibt sich auch im Brief vom 19. März 1560 an Joannes CRATO, wo er die Liste mit zwei weiteren Namen, THEOPHILACTUS und AVENTINUS ergänzte. Seine Behauptungen unterstützte er mit je einem Zitat aus den Werken der genannten Autoren.

Diese zwei Briefe rücken die Beweggründe und die Aktualität der Publikation unseres Fragments in ein besonderes Licht. Es ist anzunehmen, dass die zumeist mündlich, manchmal in handschriftlichem Briefwechsel ausgefochtenen Glaubensstreitigkeiten nicht nur bei den Klausenburgern, sondern auch bei den polemisierenden Lutheranern Schritt für Schritt auch in gedruckten Publikationen zu verfolgen ist. Aus dieser Periode kommen im Zusammenhang mit den Abendmahlstreitigkeiten drei in Kronstadt erschienene Drucke in Betracht. Die Grundtendenz aller drei Schriften war, den Lutherischen Ursprung, die Orthodoxie der Reformation bei dem siebenbürgischen Sachsenstum zu beweisen. Man kann aber bemerken, dass sie sich bei der Rechtfertigung der Lehren nicht nur auf LUTHER, sondern betont auch auf MELANCHTHON'S Autorität beriefen. So liess man im Jahre 1556 in Kronstadt ein früheres Werk MELANCHTHON'S, *Sententiae veterum de coena*, erscheinen: eine Zitatsammlung aus den Schriften der alten christlichen Schriftsteller zur Begründung der von LUTHER vertretenen Abendmahlslehre.²⁶ Aus den Schriften des CYRILLUS, CHRYSOSTOMUS, EUGENIUS, VULGARIUS, CYPRIANUS, HILARIUS und IRENAEUS bringt das Werk Zitate verschiedenen Umfangs. Diese Sammlung spielte auch in der Erwicklung MELANCHTHON'S eine entscheidende Rolle. Schon im Jahre ihrer Erscheinung, in 1530 hatte sie sich eine scharfe Kritik von OECOLAMPADIUS zugezogen, der in seinem *Dialogus* ebenfalls Zitate aus alten Quellen zum Beweis des helvetisch-Zwinglianer Standpunktes anzuführen suchte. MELANCHTHON wurde durch diesen Angriff zu weiteren Quellenforschungen veranlasst, deren Folge eine allmähliche Änderung gerade seiner Auffassung vom Abendmahl war. In der zweiten Hälfte seines Lebens wandte er sich sogar von der Lutherischen Lehre ab.²⁷ Nirgends finden wir einen Beweis dafür, dass die Siebenbürger Disputanten die Kritik des OECOLAMPADIUS gekannt hätten. Tatsächlich haben die Lutheraner, als sie in 1556 bei der Ausgabe von *Sententiae veterum de coena* zum Beweis ihrer Orthodoxie sich auf MELANCHTHON'S Autorität beriefen, eigentlich einen früheren, überholten Standpunkt des Verfassers im Auge gehabt. Das in gedruckter Form publizierte Dokument brachte die Klausenburger Reformatoren offensichtlich in Verlegenheit. Sie werden wohl in derselben Lage gewesen sein wie Gall HUSZÁR, der im Jahre 1557 BULLINGER bat, MELANCHTHON zu einer klaren Fassung seiner zweideutigen und dunklen Thesen bezüglich die Abendmahlslehre zu veranlassen.²⁸ In dieser Angelegenheit bestand in diesen Jahren eine unmittelbare Verbindung zwischen dem „praeceptor charissimus“ und den ungarischen Reformatoren

²⁵ Die Aufzählung der Namen der alten christlichen Schriftsteller erfolgte hier nach dem Originaltext. Über die Kontroverse in Heidelberg: *Melanchthons Werke in Auswahl*, a. a. O. S. 482.

²⁶ RMK II. 68.

²⁷ SPERL a. a. O. S. 172—174.

²⁸ Der Satz Gall HUSZÁR'S lautet: „Optime faceres si et D. Philippum Melanchthonem adhortaberis, ut suam iam tandem sententiam aperte ederet et publicaret tempestive de Sacramento Eucharistiae. Dissimulatio enim ipsius non parum discriminis peperit hactenus Ecclesiae Christi“. Cf. SÓLYOM a. a. O. S. 184.

Severin SCULTETI, und später Hans RIBINI haben in ihrer Kirchengeschichte ohne Quellenangabe ein MELANCHTHON-Zitat mitgeteilt, das an gewisse Ungarn („ad quosdam Ungaros“) adressiert war.²⁹ Die Datierung hat BRETTSCHEIDER, der den Text auch in das *Corpus Reformatorum* aufnahm, auf den 4. Februar 1560 versetzt.³⁰ Diese Schrift befasst sich mit der Geschichte und dem Ursprung der verschiedenen Benennungen des Abendmahls (coena Domini, eucharistia, missa); inhaltlich aber stimmt sie mit dem einschlägigen Kapitel *De coena Domini* des von MELANCHTHON im Jahre 1554 in Wittenberg erschienen *Examen ordinandorum* überein.³¹

Der unmittelbare Zusammenhang mit MELANCHTHON kommt auch in der Bemerkung bezüglich seines Todes und Begräbnisses bei der Datierung des Briefes an CRATO zum Ausdruck, welche in keiner sonstigen Ausgabe dieses Briefes aus dem XVI. oder einem späteren Jahrhundert vorkommt. Diese Bemerkung wurde von jemandem eingeschoben, der des verschiedenen MELANCHTHON kurz nach seinem Tode und mit persönlicher Betroffenheit gedachte. Es ist nicht ausgeschlossen, dass MELANCHTHON kurz vor seinem Tod einige von ihm selbst ausgewählte Werke und auch einige kürzere Manuskripte und Briefe den Klausenburgern zugeschickt hatte, die geeignet waren, gegenüber seiner früheren lutherisch gesinnten und in Siebenbürgen wiederholt erschienenen Sammlung *Sententiae veterum de coena* seinen veränderten, nunmehr helvetischen Standpunkt zu rechtfertigen.

Der Text zwei weiterer Publikationen der Kronstädter, so auch der Text der *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* — mit je einem Brief von LUTHER, MELANCHTHON und BUGENHAGEN — wurde ursprünglich zur Bekräftigung der Honterschen Reformation in Wittenberg, u. zw. in 1543 datiert. Károly SZABÓ datierte die gedruckte Ausgabe, da ihm kein Exemplar in die Hände gekommen war, auf das Jahr 1543. Nach Untersuchung der Drucktypen der Kronstädter Druckerei ergibt sich, dass sie nur nach 1557, und wegen der darin bestehenden Zusammenhänge mit den Abendmahlstreitigkeiten sogar erst um das Jahr 1563 gedruckt werden konnte.³² In diesem Jahr erschien nämlich eine dritte Kronstädter Publikation, *Brevis confessio de sacra coena Domini ecclesiarum Saxonicarum et coniunctarum in Transylvania*, von Mathias HEBLER, dem evangelischen Superintendenten von Hermannstadt zusammengestellt.³³ Darin sind an erster Stelle die *Propositiones de coena Domini*, eine in 14 Punkte verfasste, das Abendmahl betreffende Erklärung der am 6. Februar 1561 in Mediasch abgehaltenen Lutherischen Versammlung, das sogenannte Mediascher Glaubensbekenntnis zu finden. Diese Erklärung beruft sich nicht nur auf LUTHER, sondern auch auf MELANCHTHON: „Quam quidem confessionem non dubitamus consentire verae doctrinae vestrarum Ecclesiarum, cum ingenue agnoscamus, nihil in nobis esse, quod non vestris piis et paternis institutionibus, et in primis scriptis reverendi patris Lutheri et praeceptoris charissimi Philippi Melanthonis acceptum ferri debent“.³⁴ Die *Brevis confessio* enthält ausser dem Glaubensbekenntnis auch das Protokoll der Mediascher Versammlung, das HEBLER im Namen des Fürsten JOHANNES SIEGMUND als Manu-

²⁹ S. SCULTETI: Ὑπόμνημα, sive admonitio brevis ad christianos. Bartphae 1599. RMK II. 292. fol. 49. J. RIBINI: Memorabilia ecclesiae Augustanae confessionis in regno Hungariae. Bd. I. Posonii 1787. S. 173—175.

³⁰ CR IX, Sp. 1039—1040.

³¹ CR. XXIII, Sp. 60—67.

³² RMK II. 31. Den Zeitpunkt der Herausgabe der *Approbatio* hat G. BORSA mit Hilfe typographischer und historischer Gesichtspunkte mit höchster Wahrscheinlichkeit auf 1564 datiert.

³³ RMK II. 89.

³⁴ A. a. O. fol. A 4°.

skript auch den Universitäten in Wittenberg, Leipzig, Rostock und Frankfurt an der Oder zugesandt hatte. Auch die Antwort der Professoren kam in die Druckschrift.

Dass sich die *Brevis Confessio* auf MELANCHTHON beruft, beweist wieder, dass seine Autorität im Laufe der jahrelang andauernden Streitigkeiten als Beweis angeführt werden konnte.³⁵ Dasselbe ergibt sich auch aus einer unscheinbaren inhaltlichen Übereinstimmung zwischen einem Satz der *Brevis confessio* und des Klausenburger MELANCHTHON-Fragmentes: der Brief an CRATO, in welchem zu Aufhellung von Zweifeln das Heranziehen der *erudita antiquitas* empfohlen wird, enthält einen griechischen exegetischen Fachausdruck. Am Ende des Briefes schreibt nämlich MELANCHTHON, indem er ihm eine weitere Lieferung von Belegstellen verspricht: „Mittam cum primum potero multorum veterum dicta. Fuit enim mihi curae, ut quantum possem antiquitatem et inquirerem, et considerarem, cuius enarratio non est aspernanda, cum disseritur *περι ρήτοῦ καὶ διαβολᾶς*“.³⁶ Die griechischen Wörter, die im Wörterbuch als „Aussage“, „Sinne“ wiedergegeben sind, bedeuten den vom Verfasser der Stelle, hier den vom Beschreiber des Abendmahls gemeinten Sinn, die von ihm gewollte Deutung. Für uns ist der erste Ausdruck *περι ρήτοῦ* der wichtige. Seine Deutung hat MELANCHTHON selbst, als Gegensatz zur übertragenen, tropischen Deutung einer Stelle, in einer im Jahre 1560 wohl für seine Hörer bestimmten Aufzeichnung folgendermassen angegeben: „Consideranda est interpretatio verborum Christi, quae ab aliis *κατὰ τὸ ρήτον*, ab aliis *κατὰ τρόπον* accipitur. Nec sunt plures interpretationes quam duae“.³⁷

Der griechische Ausdruck *περι ῥητῶν* taucht auch im 6. Punkt der am 6. Februar 1561 datierten Mediascher Confession auf. Hier wird davon gesprochen, dass die Katholischen (papistae) die Rechtfertigung, hingegen die Anhänger der helvetischen Reformation (czvingliani) die vom Abendmahl berichtenden Bibelstellen konfundiert hätten. Die Anhänger LUTHERS hätten nicht die allegorische, übertragene Deutung der Wörter, sondern die wörtliche ins Auge gefasst. „Deploramus multorum audaciam, qui propter vitanda absurda rationis, discedunt a manifesto verbo, et plausibiles interpretationes comminiscuntur, sicut Papistae in articulo Justificationis, et Czvingliani in hac sacramentissima Coena fecerunt. Nos autem captivantes rationem in obsequium Christi, *τὸ ρήτὸν* verborum Coenae ex animo amplectimur“.³⁸

Es Wäre den Mühe wert, nachzusehen, ob diese Ausdrücke bei den ungarländischen Reformatoren und Humanisten des XVI. Jahrhunderts allgemein gebraucht wurden, oder ob es persönliche, improvisierte Bezeichnungen Melanchthons waren. Die Antwort auf diese Frage wäre selbst in letzteren Fall nicht hinreichend, um die chronologische Reihenfolge der bei den Siebenbürgischen Druckschriften zu entscheiden. Doch scheinen die Teilnehmer der Versammlung in Mediasch, namentlich HEBLER, der Zusammensteller der *Brevis confessio*, die Klausenburger MELANCHTHON-Publikation bereits gekannt, und diesen exegetischen Fachausdruck und seine Anwendung zur Unterstützung ihrer Behauptungen bereits von MELANCHTHON übernommen zu haben.

³⁵ Ein hingeworfener Satz von MÉLIUSZ zeigt ebenfalls, dass die Autorität MELANCHTHON'S ein wichtiger Faktor in den ungarländischen Glaubensstreitigkeiten war. Im Jahr 1564 wirft er in seiner *Refutatio* an HEBLER seinem Gegner vor, dass er nicht einmal die Lehre Melanchthons geachtet habe: „Matthiae Hebler Confessio ab ipsa veritate scripturae sacrae, a Patrum Orthodoxorum, ab ipsius Philippi Melanctonis confessione differt, falso ergo veritatis titulum et pallium mendacio suo tribuit“; cf. RMK II. 90. fol. C 8r.

³⁶ A. a. O. fol. A 7v.

³⁷ CR IX, Sp. 1089.

³⁸ A. a. O. fol. D 2v.

SCRIPTA

QVAEDAM MAGNI
 ILLIVS PHILIPPI MELANTHONIS,
 Viri optimi ac doctissimi, sancta, fe-
 lici ac aeterna memoria dignissimi,
 quibus manifestissime declarauit,
 quid de sacra Domini Coena
 senserit: cuius exemplū qui-
 libet pius citra terrorem
 sequi poterit,

PHILIP. MELANTH.
 Vespera iam venit nobiscum Christo maneto,
 Extingui lucem ne pac. are tuam,

PSALM CXIII.

Non nobis Domine non nobis,
 Sed Nomini tuo da gloriam.

Nach dem Gesagten ist also anzunehmen, dass die vorgeführte Klausenburger MELANCHTHON-Publikation nach 1560, spätestens um das Jahr der Heblerischen *Brevis confessio* erschien. Das persönliche Anhängsel in der Datierung des Briefes an CRATO, wie auch das parallele Auftauchen des zitierten griechischen exegetischen Fachausdruckes dürften zur Annahme veranlassen, dass die Publikation schon im Jahre 1560 oder Anfang 1561, in den Monaten nach MELANCHTHON'S Tod gedruckt wurde.

BÉLA HOLL